

נקמת ה'

נְקָם!

פרשתנו נפתחת בציווי על מלחמת מדין:

וידבר ה' אל משה לאמר. נקם נקמת בני ישראל מאת המדינים אחר תאסף אל עמיק. וידבר משה אל העם לאמר החלצו מאתכם אנשים לצבא ויהיו על מדין לתת נקמת ה' במדין... וישלח אתם משה אלף למטה לצבא אתם ואת פינחס בן אלעזר הכהן לצבא וכלי הקדש וחצצרות התרועה בידו.

כפי שניתן לראות, מלחמה זו נושאת אופי מיוחד – מלחמת נקמה. המדיני לא היו חלק מעממי כנען שנצטוונו להורישם, ואף לא איימו עלינו בכוח צבאי. העימות שנוצר מולם היה רוחני-מוסרי: ראשיתו בניסיונם הכושל לגייס את עינו הרעה של בלעם בן-בעור, שבעזרתה קיוו לערער על זכותנו לכבוש את הארץ כעם ה'; וסופו בתחבולת בנות מדין, שניסו ואף הצליחו במידה מסוימת להביא את בני ישראל לידי גילוי-ערייות ועבודה-זרה.

אם נעיין בפסוקים היטב, נמצא שהם מעוררים כמה סימני שאלה: ראשית, משה מצטווה לנקום את "נקמת בני ישראל", אך כאשר הוא מעביר את הדברים אל העם הוא מתנסח בצורה שונה – "לתת נקמת ה' במדין". שנית, מצוות הנקמה קשורה במיוחד למשה רבנו עצמו, שהרי נאמרה לו בלשון יחיד – "נְקָם!" יחד עם זאת, ובניגוד למלחמות סיחון ועוג, משה אינו נוטל חלק פעיל בלחימה, ותחתיו צועדת בראש הצבא סמכותו הרוחנית של פינחס בן אלעזר הכהן. לתמיהות אלו יש לצרף את הקונפליקט האישי העומד בפניו של משה, כפי שחושף המדרש:

רבי יהודה אומר: אילו רצה משה לחיות כמה שנים היה חי, שאמר ליה הקב"ה: "נקם נקמת בני ישראל מאת המדינים אחר תאסף", תלה הקב"ה מיתתו בנקמת מדין. אלא להודיעך שבחו של משה, שלא אמר: בשביל שאחיה אעכב נקמת בני ישראל מן המדינים. מיד: "וידבר משה אל העם לאמר החלצו מאתכם אנשים לצבא ויהיו על מדין".^א

^א תנחומא, מטות, ג.

הצד השווה שבסימני השאלה הללו הוא המתח שבין הזהויות השונות המשחקות תפקיד בהתרחשות המדוברת – פרטית, לאומית ואלוהית. מסתבר שיש במצוות הנקמה דבר מה הדורש דיוק מיוחד, וכל אחת מן הזהויות הללו נדרשת לברר את מקומה ביחס אליה.

בין נקמה לנקמה

ראשית יש לשאול: נקמה מניין? והלא מקרא מלא דיבר הכתוב: "לא תקם ולא תטר"²! הרש"ר הירש נדרש לשאלה זו כבר בהופעתו הראשונה³ של מושג הנקמה בתורה:

"לכן כל הרג קין שבעתים יקם"⁴... "קם" קשור אל "קום". נמצאת משמעות "נקם": לקומם את הדין שנרמס, או: להקים את האישיות המוטלת לארץ. אי אפשר להחזיר את המת לתחייה, אך אפשר להחזיר את המשפט על כנו ולכפר על עיוות הדין. הנוקם מקנא לעיוות הדין. דבר ה' אומר: "לא תקם", אסור לך לקנא לעצמך, אך חייב אתה לקנא את קנאתם של אחרים...

נקמה אישית היא דחף המונע מחלקי הנפש הנמוכים. לעומתה, נקמה שאינה אישית היא פעולה של תיקון. מאן דהוא פגע בשיעור קומתו של אחר, ובכך יצר מצב של עיוות דין, קלקול הסדר הראוי בעולם. האדם המוסרי יהיה רגיש לעוול הזה, ויתבע את תקומתו של המוטל על הארץ. מתוך כך: "לא תקם ולא תטר" – את נקמתך שלך, בדם לבך ובכאבך האישי; אך "נקם את נקמת בני ישראל" – שכן לא תוכל לחשות כשכבודם נרמס ועתיד שליחותם מוטל בסכנה.

מתוך כך יתבארו לנו שלוש התמיהות שהעלינו לעיל, שפתרוןן בהתעלות מזהות אל זהות – מזהות פרטית אל זהות כללית, ומזהות כללית סתמית אל זהות כללית אלוהית.

שתי הדילמות העומדות בפני משה – עד כמה להזדרז בביצוע שליחותו והאם להשתתף בעצמו בלחימה – ממחישות את המתח שבין הזהות הפרטית לזהות הכללית. כאדם פרטי, ודאי יעדיף משה להוסיף ולחיות עוד שנים רבות, ואם כן הצעד המתבקש הוא עיכוב השליחות ככל הניתן. חז"ל מעירים שכאדם פרטי, יש למשה נסיבות אישיות המונעות ממנו

² ויקרא יט יח.

³ ר' צדוק הכהן מלובלין מבאר בכמה מקומות שמשמעותו היסודית של כל מושג המופיע בתורה תתבאר מתוך עיון בפעם הראשונה שבה נזכר. ראה ישראל-קדושים, ז: "ופעם ראשון שנזכר בתורה מילת קדושה הוא אצל יום השבת מיד בבריאת העולם בפרשת בראשית, 'ויברך וגו' ויקדש אותו'. וקיבלתי שבכל דבר ועניין במקום שמילה זו נזכר פעם ראשונה בתורה שם הוא שורש העניין". וכן ראה פרי-צדיק לר"ח תמוז, א: "ובכל מקום במה שנזכר פעם ראשונה בתורה שם הוא שורש הדבר".

⁴ בראשית ד טו.

גם להשתתף בעצמו בלחימה כנגד המדינים, שכן "באר ששתית ממנו מים – אל תזרוק בו אבן"^ה – המדינים הם שסיפקו למשה מקלט מפני רדיפת פרעה.

ואכן, כאדם פרטי משה אינו יכול להינקם בעצמו מאת המדינים ואף אינו מעוניין בכך. הן למדנו כי הנקמה האישית הנה מעשה שלילי. אלא שהקב"ה דורש ממנו לנקום את "נקמת ישראל", לבטל את זהותו הפרטית ולשים עצמו כמי שאין לו משלו כלום – ואינו אלא שיריים לכנסת ישראל^ה. בטל לזהות הלאומית ולאינטרסים המתחייבים מתוכה.

התעלות נוספת, מדויקת עוד יותר, מבטא שינוי הנוסח שבציווי הנמסר לכלל ישראל: בעוד ה' קורא לנקמה על שם ישראל, משה מייחס אותה לה' עצמו. המדרש אומר על כך את הדברים הבאים:

אמר משה: ריבון העולם! אם היינו ערלים או עובדי עבודת גילולים או כופרים במצוות לא היו שונאים אותנו ולא רודפין אחרינו, אלא בשביל תורה שנתת לנו; לכך הנקמה שלך! הווי: "לתת נקמת ה' במדין".

לפני ה' יתברך ודאי גלוי וידוע שאין ישראל אומה בעולם אלא לשם ה', אך עם מסירת הדברים לכלל ישראל ראה משה לנכון להדגיש עובדה זו באופן חד משמעי: נקמת ישראל אינה נובעת ממניעים שניתן לכנותם לאומניים, משמע: הגנה על אינטרס קיבוצי – חומרי, טריטוריאלי או אפילו רוחני-תרבותי, בדומה למלחמותיהם ולנקמותיהם של עמים אחרים. נקמת ה' היא, שכן הלאומיות הישראלית מבוססת על שליחותה לנשיאת שם ה' בעולם ולגילוי אורו. את קנאתה של השליחות הזו באה מלחמת מדין לקנא, ואת נקמת הפגם שהוטל בטהרתה היא באה לנקום.

מתוך עיקרון זה – שנקמת ישראל לעולם היא כללית, נקמתו של עם ולא של היחידים שבתוכו, ושתוכנה של הנקמה לעולם אלוהי – יתבארו לנו שני יסודות בדיני המלחמה: האחד נוגע במחנה ישראל ובהכשרה הנפשית הדרושה לבאים בקשרי המלחמה, ומשנהו נוגע ביחס למחנה האויב.

יישען על מקווה ישראל

ידועים דברי הרמב"ם אל היוצאים לקרב:

^ה במדבר רבה כב: ד.

¹ במטבע לשונו המפורסמת של מרן הרב קוק זצ"ל (אורות התחייה, כד): "אשרי איש שחושב עצמו כשיריים לגבי כנסת ישראל כולה, שהיא נחלת ה'".

"מי האיש הירא ורך הלבב"^י – כמשמעו, שאין בלבו כוח לעמוד בקשרי המלחמה, ומאחר שייכנס בקשרי המלחמה יישען על מקווה ישראל ומושיעו בעת צרה, וידע שעל ייחוד השם הוא עושה מלחמה, וישים נפשו בכפו ולא יירא ולא יפחד, ולא יחשוב לא באשתו ולא בבניו, אלא ימחה זכרונם מלבו וייפנה מכל דבר למלחמה. וכל המתחיל לחשוב ולהרהר במלחמה ומבהיל עצמו עובר בלא־תעשה, שנאמר: "אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו מפניהם"^י... וכל הנלחם בכל לבו בלא פחד ותהיה כוונתו לקדש את השם בלבד, מובטח לו שלא ימצא נזק ולא תגיעהו רעה, ויבנה לו בית נכון בישראל ויזכה לו ולבניו עד עולם ויזכה לחיי העולם הבא...^ט

המקווה הנזכר בלשון הרמב"ם הוא משל נפלא לעניין זה. כידוע, אם הותיר הטובל ולו אצבע קטנה או שערה אחת מחוץ למים – לא עלתה לו טבילה. כך היא המידה גם במלחמת ה', שקודם שיצא אליה האדם עליו לבטל את זהותו הפרטית ולהטבילה ללא שיור בכלל ישראל. כל מחשבה פרטית, ואפילו מחשבת אשתו וילדיו, צריכה להיות כלולה בטבילה זו, המבטלת, משייכת ומרוממת את כל סעיפי החיים הפרטיים אל הקומה הכללית העליונה של חיי האומה.^ה

דוגמה נוספת להנהגה זו של לוחם בישראל ניתן ללמוד מדברי הגמרא ש"כל היוצא למלחמת בית דוד כותב גט כריתות לאשתו"^ק. מרן הרב זצ"ל מבאר שמתן הגט לא היה רק פתרון טכני לבעיית העגינות הנפוצה לאחר מלחמות, אלא גם הדרכה עמוקה הנוגעת לאופי המלחמה הישראלית:

האומות, שמטרת הווייתן היא חומרית, והנן מצוירות כעין אגודת שותפים לצורכי קניינים אהובים או נדרשים להן, אצלן תהיה אהבת האומה בכללה רק אז מבוססת, כשתהיה תמיד חוזרת אל הפרטים, אל הטבת מצב המשפחה היחידה שלשם הטבתה התאגדה האומה, כשם שחיות מדבריות הבודדות בטבען מתקבצות

^י דברים ה. ח.

^י שם ה. ג.

^ט הלכות מלכים ומלחמותיהם ז: טו.

^י יש להדגיש כי אין קשר בין תפיסה זו לבין המשנה הקומוניסטית, ששיעבדה את הפרט אל הכלל משום שלא ייחסה כל ערך להופעת החיים הפרטית. אדרבה, קודש הקדשים של האומה הישראלית הוא הפרט – התא המשפחתי והחיים המתקמים בו. הביטול הישראלי אינו אידיאולוגיה קבועה, כי אם הוראת שעה: כשהאומה כולה עומדת במצב של פיקוח נפש, אין מקום לעמידה על גבולות הזהות הפרטית. כל גילויי החיים הפרטיים מתכנסים אל מקורם כדי לשלב כוחות מול האיום הגדול. לאחר מעשה, עם חלוף הסכנה, ישובו להאיר ולפרוח כל אחד במקומו.

^ק שבת נו, א.

לפעמים לרגלי צרה משותפת או למחזה רווח של טרף משותף. על כן, אימוץ הזכרת המשפחה ואיגודה לפי מצבן הן, הוא ראוי להיות ממכשירי זריזות הקרב. על כן היו הנשים באות במלחמה ומשותפות עם הבעלים. לא כאלה חלק יעקב, שתכלית מציאות האומה, מצד צורתה, מצד נשמתה ואורח חייה, בשביל קדושתה ורוח ה' השפוך עליה, זהו האוצר היותר יקר מכל חמדה, זהו החפץ העליון של כל יחיד באומה ושל כל הכלל כולו, זהו הנותן עוז ועטרה להוויית המשפחה עצמה בצביונה המקודש הישראלי.²³

אצל אומות העולם, הזהות הפרטית היא המניע החזק והיסודי גם להתאגדות הקיבוצית הכללית. עצם יסוד האומה, וכמוהו גם יציאתה למלחמה, רתומים לצורכי הפרט – אם להגנתו ואם לרווחתו. משום כך, נוהגות האומות להביא את המלחמה את עולמם הפרטי של לוחמיהם, והנשים באות לעודד ולחזק את בעליהן בשדה המערכה. "לא כאלה חלק יעקב", משום שהאומה הישראלית ומלחמותיה אינן מענייניו של הפרט כלל. לא להגנתו ולא לרווחתו יוצאת האומה למלחמה, אלא רק "בשביל קדושתה ורוח ה' השפוך עליה". מתוך כך, הכנתם ויציאתם של לוחמי ישראל לקרב שונה בתכלית:

על כן, בבוא התור לעבוד לטובת האומה בכללה, אז כשרגא בטיהרא תיבטל אהבת המשפחה, לבל תחלל את עוז אהבת האומה. היציאה למלחמה לא הייתה על-פי חשבון של הצלחת הפרט, שחשב שכשישוב מן המלחמה יהיה מוצלח ומאושר. לא, הוא צייר בעצמו כאילו התייאש מן החיים הפרטיים, והולך הוא בשמחה על מנת למות מות גיבורים וקדושים במלחמת ה' לרומם קרן לעמו. על כן כותב גט כריתות לאשתו, לייאש את לבבו בכל האפשרי מקשר משפחה ומהרעיון הפרטי התלוי בו, בהיותו דורך מהלך של רעיון יותר כללי ויותר עליון, מהלך עבודת הקודש של העם כולו...

הגט אינו רק הקדמת רפואה למכה, אלא גם עצה המסייעת ללוחם לעבור את התמורה הנפשית המתבקשת ממנו – ממצב פרטי למצב כללי. עם לבישת המדים, היה האדם חותם על הגט ומסייע לעצמו להניח מאחור את כל האינטרסים הפרטיים, גם המקודשים והמרוממים ביותר שבחיי; לא משום שיש שבהם פחיתות כלשהי, אלא משום שכעת הוא "דורך מהלך של רעיון יותר כללי ויותר עליון". לא את עבודתו שלו הוא עובד, אלא את עבודת הקודש הלאומית. לא את חייו שלו הוא חי, אלא את חיי האומה. הזהות הפרטית בטלה "כשרגא בטיהרא" – כדרך שבטל אור הנר באור השמש, המאיר בחזקה בצהרי היום.

²³ עין איה שבת ה: סא.

המבחן לטהרת הנקמה

כאמור, מצוות הנקמה דורשת דיוק רב באשר ליחס בין הזהויות השונות המתרוצצות בנפשו של הלוחם. דרישה זו היא שהולידה את ההדרכה לפי ראוי ללוחם "לטבול" במקווה ישראל ולהסיר מעליו את מחשבת אשתו וילדיו, ספיחי זהותו הפרטית, בבואו להילחם מלחמת ישראל. הדרכה אחרת, המתחייבת אף היא מתוך דרישת הדיוק, נוגעת ליחס למחנה האויב.

מנהגו של עולם שהמלחמה מעוררת את היצרים, וההיסטוריה הצבאית מצביעה על כך שהיודע לנצל עובדה זו לטובתו נהנה מיתרון משמעותי על פני אויביו. כך, במלחמות רבות התאמצו המצביאים להחדיר שנאה עזה בפקודיהם, שנאה שאינה מבחינה בין דם לדם ושוטפת בחמתה גברים, נשים וטף, חמושים וחסרי אונים, לוחמים ובלתי מעורבים – "כי כזה וכזה תאכל החרב"²⁷. התאווה לראות במות האויב, לדרוך על צווארו, לבזוז את רכושו ולהחריב את ארצו – הייתה מניע רגשי רב עצמה²⁸.

גם לוחמי ישראל, ככל לוחם, זקוקים לשנאת האויב. לא ניתן לנצח רק באמצעות אהבה. מקרא מלא דיבר הכתוב: "צרור את המדינים" – כמו 'זכור', 'שמור', לשון הווה. **עליכם לאייב אותם**²⁹. כשם שתודעת השבת צריכה להיות בראש היהודי במשך כל ימי המעשה, כך צרירת האויב צריכה להיות תמידית ומתמשכת³⁰. לא רק שנאה, אלא אפילו שמחה בעת מפלת האויב אף היא ראויה ומבורכת: "ישמח צדיק כי חזה נקם פעמיו ירחץ בדם הרשע"³¹.

מנגד, חלילה לצבא ישראל מלנהוג כמנהגם של צבאות הגויים. אין לנו היתר לנקמה, ולא ייתכן כלל מושג של נקמה טהורה ורצויה בעולמנו, אלא כאשר מדובר בנקמת ה' – בפעולה הנובעת מתוך צו אלוהי ומוגבלת למימושו של צו זה.

בבואנו למלחמה עלינו לשנן לעצמנו שכאומה, אנו לוחמים באומה. נקמתנו באה מתוך המרכיב הלאומי־אלוהי שבנו, וככזו היא פונה אל האויב כלאום – ולעולם לא כפרט. עם

²⁷ שמואל ב' יא כה.

²⁸ גם צבאות שנלחמו מלחמה צודקת חטאו בכך. אחת הדוגמאות המובהקות היא הצבא האדום, שחיליו כבשו את גרמניה הנאצית תוך שהם פוגעים קשות במאות אלפי נשים גרמניות.

²⁹ במדבר כה יז וברש"י.

³⁰ בדומה לכך כתב הראשל"צ הרב מרדכי אליהו זצ"ל: "רש"י מלמדנו הלכות צבא ומלחמה. כשישראל יצאו להילחם במדין יכלו להתעורר ספקות: שמא אין מדין אשמים, ואולי מואב הם האשמים. או אז ייתכן שהלוחמים יצאו להילחם בלא להיות בטוחים בצדקת מלחמתם. לכן כתב רש"י: 'עליכם לאייב אותם' – ללמד את החיילים מה עשו מדין בנכליהם אשר ניכלו לכם, כדי שידעו החיילים היוצאים להילחם לשם מה הם נלחמים ומדוע' (מאמר מרדכי, במדבר שם).

³¹ תהלים נח יא.

מוחמד או מוסטפה, ההולכים ברחוב לתומם, אין לה כל עסק^ח. בהתאם לכך, גם השנאה לאויב והשמחה במפלתו מכוונים כלפי הכלל בלבד, ואין להם עניין עם חשבונות הפרט. ברוח זו מדריך אותנו רבנו, הרב צבי יהודה קוק זצ"ל, באיגרת המספרת על מעשה שאירע בו עצמו^ט:

בעז"ה ה' בניסן התשי"ז

לכבוד המנהל והמורים של בית-הספר פה עיר קודשנו תיבנה ותיכונן!

הנני מחויב להעיר את כבודו על העניין דלהלן: היום בשעות שלפני הצהריים, בעברי על פני בית-הספר והלאה לרחוב יפו-בן-יהודה, ראיתי כי מתוך חבורת ילדים יוצאי בית-הספר פגעו איזה מהם, פעמיים ופעם, פגיעה שבגוף והתגרות גסה בערבים וכלי-רחוב שעברו אז שם. פעמיים – יחד בשני הערבים, אחד צעיר ואחד זקן, שהיו משותפים בעניינם כנראה, התחל בצעיר והמשך בזקן בגסות מיוחדת. זה היה מרחק קטן מן שער החצר של בית-הספר. אחר כך שוב בצעיר אחד, במדרכת רחוב יפו לצד תחילת רחוב בן-יהודה.

נצטערתי ונתביישתי מאוד למראה עיניי זה. מתוך מרוצת הילדים והשתובבותם לא עלה בידי להשיגם ולהעירם על כך. איני יודע מי הם הילדים האלה, מי הוריהם ומוריהם. יודע אני רק זה, שהם היו יוצאי בית-הספר. לא כולם, לא כל חבורת הילדים יוצאי בית-הספר, עסקו באותה פגיעת-התגרות מגונה, אלא איזה מהם. וכמדומני שגם מי מהם מחה נגד זה.

^ח יש שטעו טעות גסה בדבריו של רבי שמעון בר יוחאי: "כשר שבמצרים הרוג" (תנחומא (בוכר) וארא, כ), וסברו שהותר דמם של הגויים. אין לדברים שחר, וכבר עמד על כך המהר"ל: "אין הפירוש להרוג הכשר, שזהו מעולם לא אמרו רז"ל דיש להרוג את הגויים... וחס ושלום לומר כך. אלא פירוש... במלחמה, שאם בא עליך גוי למלחמה ונפל בידך באותה מלחמה אל תרחם עליו כלל, ותהרגהו..." (גור-אריה לשמות יד ז).

^ט שיחות הרצי"ה, ארץ ישראל, עמ' 383. זו לא הייתה ההזדמנות היחידה שבה מחה הרצי"ה כנגד פגיעה בערבים. בשנת תש"כ התפרסמה באחד העיתונים כתבה מבודחת אודות מעשה שאירע באחד האוטובוסים הציבוריים שהיה בדרכו לאילת: נוסע ערבי חלץ את נעליו ונרדם. צעירים יהודים אחדים חמדו להם לצון והחביאו את הנעליים. הרצי"ה מיהר לשלוח לאותו עיתון את הדברים הבאים: "מחויבני להביע את צערי על פרסום הרשימה המכאיבה: 'סכסוך הנעליים בדרך לאילת'. אם לצערנו קרה מקרה מחפיר כזה של סידור עלבון וצער כזה – מתוך התלוצצות פרועה ומושחתה כזו – עלידי אנשים מתוכנו, אל בן אדם משכנינו הגרים ויושבים בתוכנו, הלא יש להוקיע זאת ולהתבייש בזה, ולחפש דרכים כיצד לפייס באמת את הנעלב, המזדמן לתומו בינינו, ולתקן את המכשלה הזאת, שלא יישנו חלילה עוד מקרים נוראים כאלה אצלנו, ולסלק את חילול השם העוול הזה מעלינו, ולא לפרסם את זה בתור 'חכמה מעניינת'" (לנתיבות-ישראל ח"ג, עמ' רמג).

אף-על-פי כן מציאות העובדה הזאת, שהכאיבתני והעליבתני, כאמור, מחייבת אותי להעירכם על הצורך בשימת-לב חינוכית יתרה ומיוחדת לביטול אפשרויות שכאלה, גם מצד עצמה של תורת היהדות ומוסרה וגם מצד הערך המעשי היישובי והמדיני של משמרת דרכי שלום ויחסי שכנים.

בכל כבוד ויקר ובתוחלת קידוש השם לישע עמו ונחלתו.
צבי יהודה הכהן קוק

תורת ישראל מעמידה בפני לוחמי ישראל רף מוסרי גבוה מאוד, והעמידה בו הנה הכרחית. יש לדעת: הכיבוש אכן עלול להשחית. אם חלילה נתיר לאינטרסים ולדחפים הפרטיים, שלעתים קשה מאוד לרסנם, להוות מניע למלחמתנו באויב – תושחת נפשנו ותאבד לנו צדקת דרכנו וטהרת נקמתנו.

נזכור תמיד: לא חפצי מוות אנו, אלא חפצי חיים. לא רודפי רעה אנחנו, אלא רודפי טוב וחסד. העימות שקיים בארצנו כיום הוא קשה ומר, אך יש לדייק בטיבו: עימות כנגד אומה השוללת את זכות קיומנו הלאומי ומבקשת לנחול את ארצנו. לא עימות כנגד ישיבתם של גרי תושב רבים בארץ, שאינה צרה מלהכילם. באלו האחרונים אמורים דברי המשנה: "חביב אדם שנברא בצלם"², ועליהם – כמו על כל עממי תבל – אנו מתפללים גם בעת המלחמה: "יכירו וידעו כל יושבי תבל כי לך תכרע כל ברך, תישבע כל לשון... ויקבלו כולם עליהם את עול מלכותך"^{כא}.

² אבות ג: יד.

^{כא} וראה עין-אי"ה ברכות א: עט, וז"ל: "על מה עינינו נשואות? שיפקח ה' יתברך את עיני כל באי עולם ללכת בדרכי ה' לדעת את ה' ולעובדו. ואין עינינו נשואות כלל אל הנקמה. כי מה אנו חותמים בתפילתנו? רק להפנות אליך כל רשעי ארץ יכירו וידעו כל יושבי תבל כי לך תכרע כל ברך וכו'".